

Groenlo en Lichtenvoorde: een geloofsenclave in de Achterhoek

Waarom katholieken katholiek bleven in een protestants gebied

Radboud Universiteit Nijmegen

Rick Klein Gunnewiek

S4073525

7131 TP Lichtenvoorde

Bachelorscriptie geschiedenis

MA. J.P.T. Geerlings

Inhoudsopgave:

Inleiding.....	blz. 3
De enclave Groenlo-Lichtenvoorde.....	blz. 10
Groenlo onder aanval.....	blz. 11
De heerschappij over Lichtenvoorde betwist en beslist.....	blz. 14
Lichtenvoorde en Groenlo: officieel protestants, officieus katholiek.....	blz. 17
Groenlo in Staatse handen, Lichtenvoorde niet.....	blz. 18
Lichtenvoorde in Staatse handen, Groenlo niet.....	blz. 19
Geloofsuitoefening na 1627.....	blz. 20
Conclusie.....	blz. 25
Literatuurlijst.....	blz. 28
Geraadpleegde websites.....	blz. 29

Inleiding

In een serie over buurdorpen, waarvan er één katholiek gezind en één protestants gezind is, publiceerde de krant Trouw op 04/08/2010 een artikel over de dorpen Aalten en Lichtenvoorde getiteld: ‘Aalten en Lichtenvoorde zijn enclaves, geen ‘naobers’.’¹ In het artikel worden Aalten dat protestants is en Lichtenvoorde dat katholiek is met elkaar vergeleken. Beiden worden om andere redenen gekenmerkt als enclaves. Aalten doordat het, in tegenstelling tot veel andere plaatsen in de Achterhoek, een grote bevolkingsgroep heeft die een strikte vorm van het gereformeerde geloof aanhangt, terwijl Lichtenvoorde (met Groenlo), in tegenstelling tot veel andere plaatsen in de Achterhoek, voornamelijk een katholieke bevolking en achtergrond heeft. De conclusie van het artikel is, dat Lichtenvoorde en Aalten weinig met elkaar van doen hebben. Lichtenvoorde richt zich vooral op Groenlo dat ook voornamelijk katholiek is en Aalten is meer in zichzelf gekeerd door de streng gereformeerde achtergrond. Het is een interessant artikel, want zoals de titel van het artikel zelf al stelt zijn het enclaves. Volgens het Van Dale woordenboek, is een enclave een ‘stuk vreemd grondgebied dat door eigen grondgebied ingesloten is’ of een ‘stuk grond dat geheel door andermans eigendom ingesloten is’.² Beide zijn niet direct van toepassing op de enclave zoals bedoeld in het artikel. Het gaat in de Van Dale om een geografische term. Wel wordt er in hetzelfde artikel in de Van Dale een toevoeging gedaan. Een enclave kan ook gekenmerkt worden als: ‘tweede lid in samenstellingen als de volgende, waarin het eerste lid een kenmerkende kwaliteit noemt: handelsenclave, stilte-enclave, werkenclave’.³ Dit geldt ook voor een geloofsenclave. Het woord enclave geeft in die context aan dat deze plaatsen religieus anders getint zijn dan de directe omgeving. De norm in de Achterhoek bestaat vooral uit plaatsen met een gereformeerde achtergrond die minder orthodox zijn. Niet alleen in de Achterhoek zijn zulke enclaves terug te vinden. Door heel Nederland bevinden zich deze geloofsenclaves. Het zijn plaatsen die binnen het grondgebied van de Nederlandse staat vallen, maar religieus anders getint zijn dan de heersende religie in dat gebied. Het gaat voornamelijk om dorpen en steden in het noordelijke deel van Nederland die, in een

¹ Quirijn Visscher, ‘Aalten en Lichtenvoorde zijn enclaves, geen ‘naobers’’, *Trouw* <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1116575/2010/08/04/Aalten-en-Lichtenvoorde-zijn-enclaves-geen-naobers.dhtml> (geraadpleegd op 3-1-2016).

² Van Dale, ‘trefwoord: Enclave’ <http://surfdiensten2.vandale.nl.ru.idm.oclc.org/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 12-3-2016).

³ Van Dale, ‘trefwoord: Enclave’ <http://surfdiensten2.vandale.nl.ru.idm.oclc.org/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 12-3-2016).

overheersend protestants gebied, katholiek zijn gebleven. Er bestaan wel protestantse enclaves in het overheersend katholieke zuiden van Nederland, maar deze zijn minder talrijk.

Achter het waarom van deze enclaves schuilt een hele geschiedenis. Hoe is het mogelijk dat zulke dorpen anders zijn in religieuze zin? Om een antwoord te geven op die vraag is er in dit werkstuk de keuze gemaakt om specifiek naar twee plaatsen in de Achterhoek te kijken. Deze twee plaatsen zijn Groenlo en Lichtenvoorde, die sinds een gemeentelijke herstructurering sinds januari 2005 de gemeente Oost-Gelre vormen. Deze gemeente behelst ongeveer het gebied waarover in dit bachelorwerkstuk geschreven zal worden. De vraag die centraal staat in de zoektocht naar waarom het gebied gezien wordt als een katholieke enclave is: waarom zijn de inwoners van de stad Groenlo en het dorp Lichtenvoorde katholiek gebleven in een overwegend protestants wordende Achterhoek in de zestiende en zeventiende eeuw?

Voordat we antwoord kunnen geven op deze vraag is het belangrijk een historiografisch beeld van de materie te geven. Binnen het onderzoek naar waarom inwoners van een dorp of stad katholiek bleven in een protestants gebied, de zogenoemde katholieke enclaves, is er veelal sprake van gebeurtenissen die op lokale schaal hun invloed hadden, zo ook in Groenlo en Lichtenvoorde. Hoewel deze plaatselijke gebeurtenissen een grote rol hebben gespeeld in het hoe en waarom een gebied katholiek bleef, is er ook sprake van een aantal overeenkomsten die binnen studies naar de enclaves opvallen. Deze overeenkomsten tussen de enclaves zijn uiteenlopend en worden door verschillende historici ook anders uitgelegd. Ook constateren enkele historici een aantal algemeenheden die door anderen weer worden tegengesproken. Dit debat binnen dit specifieke onderzoeksterrein wordt voornamelijk gevormd door historici die een vroege vorm van verzuiling zien ontstaan en historici die dit tegenspreken. Normaal gesproken wordt er met de verzuiling in Nederland, het fenomeen in de negentiende en twintigste eeuw bedoeld, waarin personen met eenzelfde levensbeschouwing binnen een eigen zuil leven en nauwelijks contacten onderhouden met mensen van een andere zuil. Dat deze historici de term verzuiling geven aan de Republiek van de zestiende en zeventiende eeuw, komt doordat zij een terugtrekking binnen de eigen confessionele groepen waarnemen, zoals dat ook in de negentiende eeuw gebeurde. Dat wil zeggen katholieken die zich terugtrekken binnen de eigen katholieke gemeenschap en protestanten die zich terugtrekken in hun eigen protestantse gemeenschap. Voorbeelden voor deze ontwikkeling waren de organisaties en het sociale leven die op geloofsovertuiging ingedeeld werden.

Simon Groenveld, een Nederlands historicus, is hierover het meest uitgesproken. In zijn boek *'Huisgenoten des geloofs'* gebruikt hij het structuurmodel van Jakob Kruijt, een Nederlandse socioloog, waarmee een zuil gedefinieerd kan worden. Binnen een zuil zijn er volgens het model drie kringen die een zuil definiëren. De eerste kring bestaat uit 'essentieel-godsdienstige functies', de tweede kring uit 'opvoedende en diaconaal-charitatieve taken' waaronder bijvoorbeeld het onderwijs valt en een derde kring met 'activiteiten van maatschappelijke aard, economisch, sociaal en algemeen cultureel' waaronder bijvoorbeeld huwelijken binnen de eigen religieuze kring en de armenzorg vallen.⁴ Ook in andere publicaties, waaronder een gepubliceerde toespraak genaamd *'Was de Nederlandse Republiek verzuild?'* wijdde Groenveld zich aan het onderwerp. In dit werk hanteert hij voor zijn argument een definitie van verzuiling, die in 1981 was opgetekend door Hans Blom, eveneens een historicus. Deze definitie, die door Blom zelf ruim werd genoemd, stelt dat 'bevolkingsgroepen waarvan de leden een belangrijk deel van hun sociaal-culturele en politieke activiteiten binnen eigen levensbeschouwelijke kring verrichten alsmede de gezamenlijke organisaties die daartoe mogelijkheden bieden' als zuil gekenmerkt kunnen worden. Deze zuilen behoren volgens Blom naast deze definitie nog de volgende fasen te doorlopen: 'verzuiling, verzuildheid en ontzuiling'.⁵ Groenveld stelt dat de verdeling op confessionele gronden binnen Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw past binnen die definitie. Vanaf de Reformatie ziet hij dat de samenleving van een bepaalde groep of individu samenvalt met de kerk waaraan dat individu zich verbond. Ook de verschillende fasen worden volgens hem doorlopen. Tot 1650 is er sprake van een verzuiling. Vanaf circa 1650 tot circa 1750 is er sprake van verzuildheid en vanaf circa 1750, onder meer door invloed van de verlichting, constateert Groenveld een ontzuiling.⁶

Ook Johannes Antonius de Kok, een Franciscaner priester en later hulpbisschop in het bisdom Utrecht, zag deze ontwikkeling en beschreef dit in zijn boek *'Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie'* uit 1964. De Kok ziet, dat er voor 1650 geen sprake was van een eenheid, maar van een grote verdeeldheid in drie groepen. Er is volgens De Kok sprake van een calvinistische groep, een katholieke groep en een onverdeelde middengroep. Na 1650 is deze situatie veranderd en is de middengroep verdwenen en grotendeels opgegaan in enerzijds

⁴ S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* (Hilversum 1995) 32.

⁵ S. Groenveld, *Was de Nederlandse Republiek verzuild? Over segmentering van de samenleving binnen de Verenigde Nederlanden* (Leiden 1995) 4.

⁶ *Ibidem*, 17-18.

de calvinistische of anderzijds de katholieke groep. Zoals de titel van het boek al doet vermoeden, ziet De Kok vanaf dat moment een breuklijn tussen enerzijds de katholieken en anderzijds de protestanten die zich terugtrekken in hun eigen groep. Elke verandering ten opzichte van het aantal katholieken en protestanten binnen een gebied en binnen Nederland is na 1650 te verklaren door een botsing tussen beide groepen. De Kok constateert dan ook dat bijvoorbeeld de daling van katholieken in Friesland een rechtstreeks gevolg is van deze botsing, waarin veel katholieken zich genoodzaakt voelden zich te bekeren of zoals hij het zelf stelt: 'religieuze afbrokkeling onder sociale druk'.⁷ Wat opvalt is dat zowel Groenveld als De Kok vanaf 1650 een duidelijke breuk zien tussen enerzijds de katholieken en anderzijds de protestanten.

Ook Willem Frijhoff, eveneens een Nederlands historicus, ziet een vorm van strijd tussen confessionele groepen. Hoewel hij niet direct spreekt van een verzuiling in de zestiende en zeventiende eeuw, legt hij in het artikel '*Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie*' wel uit dat de grote minderheden in de Republiek, na de vrede van Munster, gedwongen werden om hun leven in te delen door confessionele criteria. Volgens Frijhoff kan dit wel hebben bijgedragen tot het verzuilingssysteem dat wij in Nederland gekend hebben.⁸ Ook zijn uitleg over het plaatsje Woerden in het boek '*Embodied belief*', kan gezien worden als een uitleg van dit idee. In het boek dat tien essays van Frijhoff bundelt, schrijft hij over Woerden aan het begin van de zeventiende eeuw. Hoewel het zich afspeelt voor de vrede van Munster, geeft het wel een idee van zijn theorie. Interessant is hier om te zien dat het plaatsje niet verdeeld is in een protestantse en katholieke groep, maar dat het verdeeld is in drie protestantse stromingen, het Arminianisme, het Lutheranisme en het Calvinisme. Frijhoff stelt dat veel historici in de geschiedschrijving generalisaties laten zien van vroegere perioden. Als uitleg geeft hij hierover dat voornamelijk de grote lijnen weergegeven worden, waardoor het net lijkt alsof iedereen binnen die maatschappij zich hieraan houdt. De gewoonte van de meerderheid wordt overdreven en als waar aangenomen, terwijl de autonome handelingen van individuen niet gezien worden. Frijhoff probeert met deze tekst te laten zien, dat het allemaal niet zo eenzijdig was als vaak gesuggereerd werd en dat veel mensen zich binnen hun eigen confessionele

⁷ J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie: numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964) 240-241.

⁸ Willem Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie', *Low Countries historical review*, nummer 98 (1983) 458-459.

groep bewogen zoals hij in Woerden liet zien.⁹ Deze manier voor de uitleg van verzuiling is wel anders dan Groenveld suggereert. Groenveld is duidelijk in zijn argument dat het gaat om een complete verzuiling. Frijhoff is in zijn bewoordingen wat voorzichtiger. Mensen bewegen zich volgens hem voornamelijk binnen de eigen gemeenschap, maar daarmee ziet hij de situatie in de zestiende en zeventiende niet direct als een verzuiling. Omdat Frijhoff in zijn bewoordingen wat minder duidelijk is dan Groenveld, blijft er ruimte voor interpretatie en kan het als een vorm van verzuiling uitgelegd worden. Groenveld gebruikt bijvoorbeeld het artikel van Frijhoff om zijn eigen argument te versterken.

De interpretatie van verzuiling bij de teksten van Frijhoff, kunnen met een andere theorie die hij zelf gebruikt weer deels ontkracht worden. Het gaat hierbij om het idee dat Frijhoff de omgangsoecumene noemt. De omgangsoecumene stelt een wat genuanceerder beeld voor van de situatie in de Republiek in de zestiende en de zeventiende eeuw. Het idee van de omgangsoecumene is volgens Frijhoff de normale omgang tussen personen van verschillende geloven binnen een gemeenschap. Dit houdt in dat er een bepaalde mate van tolerantie binnen een gemeenschap bestond en de religieuze achtergrond van een individu van ondergeschikt belang was in de dagelijkse interactie binnen die gemeenschap. Dit is, zoals hij zelf stelt, een unieke ontwikkeling die zich alleen in de Republiek voordeed.¹⁰ Dit wordt duidelijk wanneer de situatie van katholieken in Nederland vergeleken wordt met de situatie van katholieken in Engeland in dezelfde tijdsperiode. Benjamin Kaplan en Judith Pollmann geven in hun boek *'Catholic communities in protestant states'* aan dat katholieken in Engeland de wet moeten breken om katholiek te kunnen zijn. Zoals Frijhoff al stelt en Kaplan en Pollmann bevestigen gold datzelfde niet in de Republiek.¹¹

Aan de andere kant van het debat komen er reacties op de manier waarop Groenveld naar de zestiende en zeventiende eeuw in Nederland kijkt. Als overkoepelend tegenargument wordt gesteld dat de verzuiling zoals wij dat kennen uit de negentiende en twintigste eeuw niet toegepast kan worden op de vroegere Republiek. Een belangrijk persoon die deze theorie aanhangt is de eerder genoemde Benjamin Kaplan, een historicus met de Nederlandse geschiedenis als specialisatie. Hij stelt dat hoewel delen van de samenleving langs religieuze gronden waren verdeeld, dat niet direct wil zeggen dat er ook sprake is van een verzuiling. Trouwen binnen de eigen geloofsgemeenschap of liefdadigheidsorganisaties die vanuit een

⁹ Willem Frijhoff, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002) 78-91.

¹⁰ Ibidem, 40-41.

¹¹ Benjamin J. Kaplan, Bob Moore, Henk van Nierop en Judith Pollman, *Catholic communities in protestant states, Britain and the Netherlands c. 1570-1720* (Manchester 2009) 251-252.

bepaalde confessionele achtergrond opereerden waren hier voorbeelden van, maar verder was er in het dagelijks leven nog weinig te merken van een verdeling langs confessionele gronden, aangezien dit in de Republiek nog erg gedecentraliseerd en ongeorganiseerd was.¹²

Jo Spaans gaat hierin nog verder dan Kaplan en stelt dat katholieken binnen het gereformeerde Nederland min of meer gedwongen werden instituties op te richten binnen de eigen gemeenschap. Ze schrijft over de armenzorg en vertelt dat er op de katholieken aangedrongen werd, dat ze een eigen vorm van armenzorg regelden voor katholieken. Die armenzorg moest wel binnen de richtlijnen van de staat opgezet worden. Hieruit concludeert zij dat het niet de katholieken zelf waren die zich terugtrokken binnen hun eigen gemeenschap, maar dat zij gedwongen werden op bepaalde onderdelen zich binnen de eigen gemeenschap te organiseren. Er is in dat opzicht geen sprake van een verzuiling.¹³

Charles Parker, tevens een historicus in kerkgeschiedenis en Nederlandse geschiedenis, ziet geen verzuiling. Parker schreef over hoe de gereformeerde kerk de officiële kerk werd in de Republiek en dat onder meer katholieken verboden werd om openlijk hun geloof te uiten. Dit was volgens Parker te danken aan het idee dat één openbaar geloof de stabiliteit ten goed zou komen. Onder meer tegen betaling van recognitiegelden konden katholieken in schuilkerken nog wel hun geloof uitoefenen. Privé konden zij dus meestal nog hun geloof uitoefenen. Dit wil echter niet zeggen dat er een verzuiling optrad, want in de publieke ruimte hadden zij die mogelijkheid voor het tonen van hun religie niet en dienden zij zich te onderwerpen aan de door de staat opgelegde gereformeerde manier van leven.¹⁴

Ook zijn er nog andere punten die door historici werden aangedragen om het fenomeen van de enclaves te verklaren. Charles de Mooij, een Nederlands historicus en museumdirecteur, geeft zo'n verklaring. De Mooij stelt dat een belangrijk onderdeel van een gemeenschap dat bepaalde of het katholiek of protestants was, kwam door hoe deze gemeenschap uit de Tachtigjarige Oorlog was gekomen. Een belangrijk punt in dit argument is het Twaalfjarig Bestand dat van 1609 tot 1621 duurde. De Mooij concludeert dat de plaatsen die voor het Twaalfjarig Bestand in handen waren geweest van de Republiek en daarna ook in handen van de Republiek bleven, protestants waren en bleven. Was de plaats tijdens het Twaalfjarig Bestand in handen van de Spanjaarden, dan was het bijna altijd het

¹² Ibidem, 62-63.

¹³ Jo Spaans, 'Katholieken en de vrede van Munster', *De zeventiende eeuw*, nummer 13 (1997) 260.

¹⁴ Charles H. Parker, 'Paying for the privilege: The management of public order and religious pluralism in two early modern societies' *Journal of world history*, jaargang 17, nummer 3 (2006) 289-293.

geval, dat wanneer de Republiek deze plaats veroverde de mensen in die plaats katholiek bleven. Een aantal belangrijke kanttekeningen maakt De Mooij wel. Dat deze uitkomst bijna overal klopte had vooral te maken met dat in plaatsen waar de Spanjaarden tijdens het Twaalfjarig Bestand de macht hadden, de contrareformatie voet aan de grond had gekregen en dat het katholieke leven verweven was met de dagelijkse gang van zaken. Ook was het opdringen van het protestantisme van bovenaf vaak problematisch en niet populair. De Mooij laat dan ook zien dat in de plaatsen die wel onder de Republiek vielen tijdens het Twaalfjarig Bestand, het protestantse geloof vooral van onderen, dus vanuit de bevolking zelf geïntroduceerd was.¹⁵

Naast deze conclusie, stelt De Mooij ook nog dat er in de grensgebieden een andere reden was voor dit fenomeen. Mensen die katholiek waren, konden vaak makkelijk de grens oversteken om daar het katholieke geloof uit te oefenen. Het was voor hen dus vele malen makkelijker om katholiek te blijven in de protestantse Republiek dan voor andere katholieken die verder van de grens woonden.¹⁶ Kaplan stelt daarentegen dat dit niet overdreven moet worden. Veelal vonden de katholieken in de gebieden die verder van de grens af lagen alternatieve manieren om hun geloof te kunnen uitoefenen.¹⁷

Het laatste punt dat door verschillende historici wordt aangedragen voor het bestaan van de enclaves, is dat er in de Republiek weinig werd gedaan om leken die katholiek waren te straffen. Hoewel ze geen recht hadden op een openbare eredienst, had je als individu wel het recht om je geweten te volgen. Volgens Kaplan werden er wel boetes uitgedeeld, maar veelal werden katholieke leken met rust gelaten. Dit gold niet voor katholieke geestelijken die wel degelijk straffen en hoge boetes kregen als ze gepakt werden.¹⁸

Wat hier toe bijdroeg was volgens F.G.M. Broeyer, een Nederlands kerkhistoricus, dat vanaf halverwege de zeventiende eeuw de tolerantie tussen katholieken en protestanten toenam. Hoewel de katholieken veelal gezien werden als tweederangs burgers, kregen de katholieken toch enige ruimte om hun geloof uit te oefenen.¹⁹

¹⁵ Benjamin J. Kaplan, Bob Moore, Henk van Nierop en Judith Pollman, *Catholic communities in protestant states, Britain and the Netherlands c. 1570-1720* (Manchester 2009) 158.

¹⁶ *Ibidem*, 162.

¹⁷ *Ibidem*, 257.

¹⁸ *Ibidem*, 253.

¹⁹ C. Augustijn en E. Honée, *Vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998) 53.

De enclave Groenlo-Lichtenvoorde

Na het uiteenzetten van het historiografische debat over het idee van enclaves en waardoor ze ontstonden, is het nu tijd voor het uiteenzetten van het verhaal achter de enclave Groenlo-Lichtenvoorde. De vraag die daarbij gesteld kan worden is welke ontwikkelingen bijgedragen hebben bij het katholiek blijven van de inwoners van deze plaatsen en in hoeverre deze ontwikkelingen passen binnen de ideeën die in het historiografisch debat genoemd worden. Voor er diep ingegaan kan worden over het waarom, is er eerst een uitleg nodig over de achtergrond van de beide plaatsen. Om een goed beeld te kunnen geven van de confessionele situatie in Groenlo (toentertijd Grol) en Lichtenvoorde is een uitleg van de politieke omstandigheden en de gevolgen voor de religieuze uitoefening binnen de beide gebieden nodig. Hoewel beide plaatsen door hun ligging en kerkelijke banden (de kapel in Lichtenvoorde behoorde tot de kerk in Groenlo) invloed hebben uitgeoefend op elkaar en overlap vertonen, zal de geschiedenis van beide plaatsen tot 1627 in eerste instantie apart behandeld worden. Deze afweging is gemaakt, omdat er tot 1627 verschillende ontwikkelingen zijn waar te nemen in beide plaatsen, die los van elkaar van invloed zijn op respectievelijk Lichtenvoorde, dan wel Groenlo. Hoewel deze ontwikkelingen vooral bestuurlijk zijn, hebben deze ontwikkelingen ook grote gevolgen voor de heersende religie binnen de plaatsen.

Zoals gezegd is er in die periode wel sprake van wederzijdse beïnvloeding. Hoewel dit voor de geschiedenis van de afzonderlijke plaatsen van ondergeschikt belang is, is het binnen de geschiedenis van het ontstaan van de geloofsenclave wel van belang. Die wederzijdse beïnvloeding zal dan ook apart behandeld worden. Zoals te zien zal zijn, was die beïnvloeding vooral merkbaar in de perioden waarin één van de beide plaatsen in katholieke handen was, terwijl de andere plaats onder protestants gezag viel.

Vanaf het jaar 1627 worden de beide plaatsen samen behandeld. Hiervoor is gekozen, omdat beide op dat moment onder Staats gezag stonden. De ontwikkelingen die vanaf dat moment waargenomen kunnen worden, hadden invloed op het complete gebied, oftewel de geloofsenclave, waarover wij in dit werkstuk spreken.

Groenlo onder aanval

Groenlo, vanaf 1234 een stad en vanaf 1236 een onderdeel van Gelre, was aan het begin van de zestiende eeuw een rustige stad aan de oostgrens van wat later de Republiek werd.²⁰

Religieus gezien viel het stadje sinds de oprichting van het bisdom Münster op 30 maart 804 tot dat bisdom en was het sindsdien katholiek.²¹ Tot 1823 bleef Groenlo onderdeel van het bisdom Münster, waarna het sinds dat jaar overging tot de Hollandse Zending. Ook telde de stad twee kloosters, één klooster (Engelhuizen) waarin nonnen woonden die volgens de regel van St. Augustinus leefden en één begijnenklooster (Wilkensklooster) waarin lekenzusters woonden. In 1620 werden deze kloosters samengevoegd tot één klooster.²²

In de eerste helft van de zestiende eeuw, op 1505 en 1506 na, gebeurde er weinig in Groenlo dat bij Gelre hoorde. In 1505 werd de stad eerst door Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519) ingenomen en in 1506 werd de stad heroverd door Karel van Gelre (1467-1538).²³ Dit gebeurde in de Gelderse oorlogen die van 1502 tot 1543 duurden en resulteerden in een overwinning voor de Habsburgers. Door deze oorlog kwam Gelre in de handen van keizer Karel V. Keizer Karel V gaf vervolgens in 1548 opdracht tot het uitbouwen van Groenlo met verdedigingswerken. Hij was van mening dat Groenlo een sterke vesting moest worden aan de oostgrens van de Nederlanden. Deze bouwwerkzaamheden werden voltooid in 1555.²⁴

Met de Tachtigjarige Oorlog, die in 1568 startte, begon ook de periode waarin het belang van de stad groeide. Er werd in de Tachtigjarige Oorlog meerdere malen om de stad gevochten en de stad is in de oorlog meerdere malen van hand gewisseld. De eerste grote verandering voor de stad was na de Pacificatie van Gent in 1576, toen de stad in Staatse handen belandde. De stad bleef vervolgens vier jaar lang in Staatse handen. De stad was in 1576 katholiek en bleef dat ook in deze korte periode dat het in Staatse handen was, maar het had wel als gevolg dat in 1580 de eerste reformatorische prediking in de kerk gehouden kon worden.²⁵ De stad ging eind 1580 over in Spaanse handen. In dat jaar koos de graaf van Rennenberg (1536-1581) voor de Spanjaarden en stapte hij van Staatse zijde over naar de

²⁰ W.P. Vemer, *Kroniek van Groenlo* (Groenlo 1968) 11-13.

²¹ TH.A.M. Thielen, *Geschiedenis van de enclave Groenlo-Lichtenvoorde* (Zutphen 1966) 25.

²² W.G.A.J. Röring, *Het oude St. Calixtus-kerpel van Groenlo. Bijdragen tot de kerkelijke geschiedenis van Groenlo en omstreken* (Groenlo 1896) 31-32.

²³ Vemer, *Kroniek van Groenlo*, 26.

²⁴ *Ibidem*, 27-28.

²⁵ *Ibidem*, 156.

Spaanse zijde. Van Rennenberg bezette Groenlo en zo kwam Groenlo weer in Spaanse handen. Het katholicisme dat in de korte vier jaar onder Staats gezag nog niet was verdwenen, kon onder de Spanjaarden worden voortgezet.

In 1595 durfde de zoon van Willem van Oranje, Maurits van Oranje (1567-1625), het aan om Groenlo te omsingelen met een groot leger. In de stad zelf was er een relatief kleine bezetting van 600 man aanwezig. Dat Maurits, Groenlo nog niet in handen kreeg in dat jaar heeft alles te maken met de aangekondigde komst van de Spaanse veldheer Mondragon (1504-1596) en zijn leger. Maurits die geen confrontatie aan wilde gaan met Mondragon, vertrok met zijn leger voor de poorten van Groenlo.²⁶ Als gevolg van deze dreiging werden de vestingwerken van Groenlo flink versterkt en werd de bezetting in de stad flink uitgebreid. In 1597 onderneemt Maurits een nieuwe poging om Groenlo te veroveren. Ditmaal lukte het na een beleg van iets meer dan twee weken wel om Groenlo in te nemen en kwam het stadje opnieuw in Staatse handen. Wel ging een deel van de stad tijdens de slag in vlammen op.²⁷ Als gevolg van de verovering moest de pastoor vertrekken en deze week hierop uit naar 's Hertogenbosch.²⁸ Er werd een predikant aangesteld en de katholieke kerk werd omgevormd tot een hervormde kerk.²⁹

In 1606 keerden de Spanjaarden terug voor Groenlo en deden zij onder het bevel van de uit Genoa afkomstige generaal Spinola (1569-1630) tot tweemaal toe een poging tot het veroveren van de stad. De slag kwam in een stroomversnelling toen Spinola een brief onderschepte, waarin werd gemeld dat de stad binnen drie dagen ontzet zou worden. Op dat moment ging hij over tot de aanval en de stad werd ingenomen.³⁰ De hernieuwde Spaanse bezetting had als gevolg dat het katholicisme als officiële religie binnen de stad terugkeerde. De predikant verdween en er werd weer een pastoor toegewezen.³¹ Maurits deed vervolgens nog een poging om Groenlo te heroveren op de Spanjaarden, maar dit lukte niet. Ziektes en slechte weersomstandigheden zorgden ervoor dat het beleg bemoeilijkt werd. Ook trok Spinola weer met een leger op naar Groenlo. Maurits besloot hierop de stad net als in 1595 te laten voor wat het was.³²

²⁶ Röring, *Het oude St. Calixtus-kerspel*, 57.

²⁷ Ibidem, 61-63.

²⁸ Röring, *Het oude St. Calixtus-kerspel*, 52.

²⁹ Vemer, *Kroniek van Groenlo*, 156/158.

³⁰ Röring, *Het oude St. Calixtus-kerspel*, 64.

³¹ Vemer, *Kroniek van Groenlo*, 156/158.

³² Röring, *Het oude St. Calixtus-kerspel*, 64.

Toen het Twaalfjarig Bestand in 1609 werd getekend, was Groenlo nog steeds onder Spaans gezag. Pas in 1627, ruim twintig jaar na de Spaanse herovering, werd er door een Staats leger onder leiding van de broer van prins Maurits, prins Frederik Hendrik van Oranje (1584-1647) weer een poging gedaan tot het veroveren van Groenlo. De vestingwerken rond de stad waren op dat moment wederom versterkt. Ook was er een leger van 1200 man in de stad aanwezig. Doordat de Spanjaarden een leger van rond de 16.000 man onder leiding van de graaf Hendrik van den Bergh (1573-1638) hadden gestuurd om Groenlo te ontzetten, moesten de belegeraars, die zelf een leger van rond de 30.000 man bijeen hadden, een *circumvallatielinie* met verschillende schansen opbouwen. De aanleg van de *circumvallatielinie* werd gedaan om Groenlo te omsingelen. Hierdoor kon niemand de stad uit of in. Deze linie is nog steeds in het landschap te herkennen. Een aanval van Van den Bergh werd afgeslagen en de stad werd na hevige gevechten opnieuw veroverd door het Staatse leger. Na deze slag bleef Groenlo tijdens het verdere verloop van de Tachtigjarige Oorlog in Staatse handen.³³ Ook voor de kerk in Groenlo had dit het gevolg dat het weer van katholieke handen in protestantse handen overging. Opnieuw verdween de pastoor uit Groenlo en kwam er een predikant voor in de plaats.³⁴ Toch waren de gevolgen voor de katholieke geestelijken die binnen Groenlo verbleven allerminst streng. In één van de bepalingen werd gesteld dat de bisschop die tijdens het beleg in Groenlo verbleef, twee maanden de tijd kreeg om de stad te verlaten. Hiermee werd de apostolisch vicaris van de Hollandse Zending, Phillippus Rovenius (1574-1651), bedoeld. Voor de andere geestelijken werd een bepaling opgenomen dat ze officieel hun taken niet meer mochten uitvoeren. Ze mochten wel in Groenlo blijven. Ook mochten ze volgens de bepalingen van de overgave hun eigendommen behouden. Cornelis Fabricius, die in 1606 door Spinola tot pastoor was benoemd, besloot te vertrekken naar Wezel, maar minstens twee vicarissen bekend onder de namen Andreas Warnsinck (overleden in 1635) en Johannes Suurhuys (overleden in 1652) bleven tot hun dood in Groenlo.³⁵ Ook het nonnenklooster (Wilkensklooster) dat nog in Groenlo stond mocht blijven.³⁶ Dit was wel onder de voorwaarde dat ze geen nieuwe zusters mochten aannemen. Hierop besloten zij in 1659 na een afkoopsom te hebben ontvangen, te vertrekken naar de plaats Emmerich, net over de grens in Duitsland.³⁷ Doordat zij geen nieuwe zusters mochten aannemen, was er geen toekomstperspectief voor het klooster. Ook de katholieke armenzorg bleef gehandhaafd.

³³ Vemer, *Kroniek van Groenlo*, 36-46.

³⁴ Ibidem, 156/158.

³⁵ Ibidem, 156.

³⁶ Röring, *Het oude St. Calixtus-kerspel*, 78.

³⁷ N.J. Tops, *Groll in de zeventiende en achttiende eeuw* (Groenlo 1992) 209.

Officieel waren de geestelijke goederen overgegaan op de protestanten, maar zij erkenden de verplichtingen die de katholieke armenzorg had en deze kon daardoor voort blijven bestaan.³⁸

In 1672, 45 jaar na het laatste beleg, wanneer de Republiek in het zogenoemde rampjaar van meerdere kanten belegerd werd, kwam Groenlo weer onder aanval. Groenlo werd veroverd en kwam twee jaar lang onder het direct gezag van Münster, dat onder leiding van de bisschop Christoph Bernard von Galen een deel van het oosten van de Republiek bezette. Omdat de stad door de chaos in het land niet hoefde te hopen op enige hulp gingen de inwoners al snel over tot overgave.³⁹ Hierdoor kwam Groenlo tijdelijk weer in handen van een katholieke mogendheid. Nadat Münster in 1674 vrede had gesloten met de Republiek vielen de gebieden weer terug in Staatse handen en bleven ze dat ook.⁴⁰

De heerschappij over Lichtenvoorde betwist en beslist

Lichtenvoorde viel in de zestiende eeuw binnen een groter geheel dat de Heerlijkheid Borculo werd genoemd. De Heerlijkheid bestond uit de verschillende plaatsen in de parochies Groenlo (de stad Groenlo niet), Geesteren, Eibergen en Neede. Kerkelijk gezien viel Lichtenvoorde, doordat het onderdeel was van de parochie Groenlo, onder het bisdom Münster en bleef het daar net als Groenlo tot 1823 toe behoren, waarna het eveneens overging tot de Hollandse Zending.

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw zijn er twisten over waartoe de Heerlijkheid Borculo behoorde. Het ging hierbij om een erfkwesitie. In dit conflict stonden de familie van Bronkhorst-Borculo en hun erfgenamen tegenover het bisdom Münster. De familie had het gebied onder de toenmalige leenheer Joost van Bronkhorst-Borculo (1503-1553) in leen van het bisdom Münster. In 1553 overleed hij en de weduwe van Van Bronkhorst-Borculo, Maria van Hoya (1508-1579), heeft vervolgens tot aan haar dood in 1579 nog het vruchtgebruik gehad van de Heerlijkheid. Het vruchtgebruik houdt in dat hoewel de grond officieel niet in het bezit is van die persoon, in dit geval Maria van Hoya, zij wel van de rechtmatige eigenaar het recht heeft ontvangen om de opbrengst van die grond te innen.⁴¹ Zowel Joost als Maria waren Luthers en in 1550 voerde Joost ook officieel de Augsburgse Confessie in binnen de Heerlijkheid.⁴² Dat dit niet op verzet leidde vanuit

³⁸ Ibidem, 211.

³⁹ Vemer, *Kroniek van Groenlo*, 49.

⁴⁰ Thielen, *Geschiedenis van de enclave*, 116.

⁴¹ Van Dale, 'trefwoord: Vruchtgebruik' <http://surfdiensten2.vandale.nl.ru.idm.oclc.org/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 12-3-2016).

⁴² Thielen, *Geschiedenis van de enclave*, 68.

Münster kwam doordat de bisschop Franz von Waldeck (1532-1553), zelf ook pogingen had ondernomen het bisdom te reformeren in Lutherse zin.⁴³ Joost had geen kinderen of andere familie waaraan het leen over kon gaan en het bisdom Münster eiste daarop in 1579 de rechten van het gebied op. De erfgename van Joost van Bronkhorst-Borculo, Ermgard van Wisch (1520-1587), kwam via de familie van zijn vrouw en zij maakte aanspraken op de Heerlijkheid. Doordat het leen in de ogen van Münster alleen op een erfgenaam van de mannelijke lijn kon overgaan erkenden zij het niet. Beide aanspraken werden uiteindelijk in 1570 voorgelegd aan de juridische faculteit van de universiteit van Straatsburg, die door het leengericht van Münster was gevraagd om naar de kwestie te kijken. Dat hiervoor de juridische faculteit van de universiteit van Straatsburg werd gevraagd, had een reden. Dit gebeurde om de uitspraak zo objectief mogelijk te laten zijn. Middels een scheidsrechterlijke uitspraak werd het recht over het gebied uiteindelijk toegewezen aan het bisdom.⁴⁴ Een scheidsrechterlijke uitspraak wil zeggen dat er door een aantal hiervoor aangestelde arbiters naar een zaak word gekeken. Zij doen hier vervolgens een uitspraak over.⁴⁵ In 1578 is deze uitspraak nog eens bevestigd door het Rijkskamergericht, één van de rechtbanken van het keizerrijk.⁴⁶ Hiermee was het echter nog niet gedaan met de aanspraken van de erfgenamen. Ermgard liet de aanspraken die zij had gemaakt na aan haar katholieke kleinzoon Joost van Limburg-Stirum (1560-1621).⁴⁷ Hij ging op zijn beurt met de aanspraken naar de Staten van Gelder. Daar deed hij een poging het gebied te verkrijgen middels een procedure bij het hof aldaar. De vraag die bij deze procedure gesteld werd, was of de Heerlijkheid onder het gezag van Münster viel of dat de Heerlijkheid onderdeel was van Gelre en Zutphen. In 1612 begon deze procedure. De argumenten van Münster waren sterker dan de argumenten van Van Limburg-Stirum. Zo voerde Münster onder meer het argument aan dat de Augsburgse confessie rond 1550 was ingevoerd door Joost van Bronkhorst-Borculo en dat er geen actie tegen was ondernomen door de rechtmatige hertogen van Gelre en graven van Zutphen, Karel V en Filips II. Dit liet zien dat de Heerlijkheid nooit tot Gelre en Zutphen had kunnen behoren, omdat zij daar tegen hadden opgetreden.⁴⁸ Ondanks deze argumenten, verwierp het

⁴³ Ibidem, 83-84.

⁴⁴ Ibidem, 67.

⁴⁵ Constant De Koninck, *Glossarium van Latijnse en Romeinse Rechtstermen* (Antwerpen en Apeldoorn 1997) 37.

⁴⁶ Thielen, *Geschiedenis van de enclave*, 67.

⁴⁷ DBNL en Huygens ING, 'Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek' http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=7&page=384&accessor=accessor_index&view=transcriptiePane&size=582 (geraadpleegd op 13-3-2016).

⁴⁸ J.J. Seekles, *Inventaris van de archieven van de hervormde gemeente Lichtenvoorde 1625-1983* (Lichtenvoorde 1984) 4.

Hof van Gelre in 1613 de rechten van Münster over het gebied, ook al had zij geen bevoegdheid om dit te doen. Door de inmenging in het conflict, middels Van Limburg-Stirum, hadden de Staten van Gelder wel interesse gekregen in het gebied en lieten ze zich er steeds meer gelden. In 1615 werd Münster vervolgens nogmaals gemaand het bezit van de Heerlijkheid over te dragen aan Joost van Limburg-Stirum.⁴⁹ Toen dit niet gebeurde werd er in 1616 met hulp van de troepen van de Staten van Gelder, zo'n 400 man, gewapend ingegrepen. Hoewel Lichtenvoorde niet erg goed verdedigd was, werd er wel hevig gevochten met het kleine leger dat de bisschop van Münster in Lichtenvoorde gestationeerd had. Deze bezetting werd desalniettemin snel verslagen en met het veroveren van de rest van de Heerlijkheid enige tijd later, kwam de Heerlijkheid en daarmee Lichtenvoorde alsnog in handen van Van Limburg-Stirum. In datzelfde jaar besloot Van Limburg-Stirum van Lichtenvoorde een aparte Heerlijkheid te maken, waardoor het onafhankelijk werd van de Heerlijkheid Borculo.⁵⁰

Zoals gezegd werd onder Joost van Bronkhorst-Borculo rond 1550 de Augsburgse Confessie ingevoerd in de Heerlijkheid. Dit betekende dat de religie binnen de Heerlijkheid Luthers werd. Dat Lichtenvoorde ondanks dit toch een voornamelijk katholieke geschiedenis kent en door Thielen aangenomen wordt bij gebrek aan gegevens, niet tot nauwelijks beïnvloed is door de Augsburgse Confessie heeft er naar alle waarschijnlijkheid mee te maken dat Lichtenvoorde onder het parochiegebied van Groenlo viel.⁵¹ Deze kerk viel buiten de Heerlijkheid en kon dus niet door Van Bronkhorst-Borculo tot het Lutheranisme worden gebracht. Het is wel lastig om dit argument met gegevens te onderbouwen. Zoals Thielen zelf zegt is de overgang binnen de Heerlijkheid van het katholicisme naar de Augsburgse Confessie, geleidelijk verlopen en werden de bewoners 'argeloos van katholiek tot luthers' gemaakt.⁵² Dat Thielen toch uitgaat van het katholiek blijven van Lichtenvoorde, heeft dan ook te maken met het gebrek aan bewijs en de duidelijke banden met Groenlo. Van andere plaatsen binnen de Heerlijkheid als Borculo en Geesteren, is wel bekend dat ze over zijn gegaan op het Lutheranisme en daar zijn ook gegevens over.⁵³ Voor Lichtenvoorde ontbreken deze gegevens. Ander indirect bewijs dat Thielen aanvoert voor deze aanname is, dat de kapellen die in de vijftiende eeuw gebouwd waren in Lichtenvoorde en Vragender, een klein

⁴⁹ Thielen, *Geschiedenis van de enclave*, 68.

⁵⁰ H. Brus e.a., *Lichtenvoorde, 1000 jaar* (Harreveld 1946) 14.

⁵¹ Thielen, *Geschiedenis van de enclave*, 83.

⁵² *Ibidem*, 84.

⁵³ *Ibidem*, 83.

dorpje ten oosten van Lichtenvoorde, gebouwd waren om de inwoners in en rond Lichtenvoorde tegemoet te komen. De kerk in Groenlo lag op zo'n twee uur loopafstand van Lichtenvoorde en met deze kapellen werd het voor de inwoners makkelijker gemaakt te voldoen aan de kerkplichten.⁵⁴ De kapellen werden dan ook beheerd door de parochie Groenlo. Door deze directe invloed van de kerk in Groenlo in en rond Lichtenvoorde is het volgens Thielen aannemelijk dat een groot deel van de bevolking van Lichtenvoorde katholiek bleef.

Vanaf 1616 kwam Lichtenvoorde in handen van Van Limburg-Stirum onder Staats gezag. Al kort na de inname van Lichtenvoorde op Münster werd er een brief verzonden naar het Hof te Zutphen met de vraag of de kapelaan die de kapel in Lichtenvoorde beheerde uit zijn ambt gezet kon worden.⁵⁵ De kapel werd hierop overgedragen aan de eerste predikant van de nieuwe hervormde gemeente Lichtenvoorde. Zo kwam er op dat moment een einde aan de openlijk katholieke geloofsuitoefening in Lichtenvoorde.⁵⁶

Net als Groenlo kwam ook Lichtenvoorde in 1672 in handen van Münster en voor het eerst sinds 1616 onder direct gezag van een katholiek heerser die de openlijke uitoefening van het katholicisme kon ondersteunen. Voor Lichtenvoorde gold ook dat het tot de vrede die in 1674 getekend was in handen van Münster bleef.⁵⁷ In deze periode werd de protestantse kerk in Lichtenvoorde gebruikt als katholieke kerk en konden katholieken voor het eerst sinds 1616 weer vrijuit hun geloof uitoefenen.

Lichtenvoorde en Groenlo: officieel protestants, officieus katholiek

Beide plaatsen gingen in de zeventiende eeuw definitief over in Staatse handen en werden daardoor protestantse gemeenten. Dat de reformatie maar weinig grip kreeg op de bevolking binnen de oude parochie van Groenlo blijkt wel wanneer er in het gebied rond Lichtenvoorde onder de autochtone bewoners geen enkele persoon bekend was die protestants was geworden. De personen die wel protestants waren, waren veelal woonachtig in Lichtenvoorde zelf. Ook in Groenlo bleef de overgang van het katholicisme naar het protestantisme

⁵⁴ Ibidem, 47.

⁵⁵ Brus, *Lichtenvoorde, 1000 jaar*, 26.

⁵⁶ Seekles, *Inventaris van de archieven*, 4.

⁵⁷ Ibidem, 116.

beperkt.⁵⁸ Er zijn een aantal verklaringen te geven voor deze beperkte overgang naar het protestantisme en het grotendeels katholiek blijven van de bevolking.

Groenlo in Staatse handen, Lichtenvoorde niet

Tussen 1597 en 1606 was Groenlo in handen gevallen van de Republiek en daardoor officieel protestants. Het hele gebied rond Groenlo viel echter toe aan de Heerlijkheid Borculo, dat op dat moment nog onderdeel was van het bisdom Münster. Dat er in de stad zelf officieel geen mogelijkheid meer was om het katholieke geloof uit te oefenen, wilde niet zeggen dat de katholieken geen plek meer hadden waar ze heen konden gaan om hun geloof uit te oefenen. Verscheidene vicarissen waren in Groenlo gebleven en voorzagen nu in de zielzorg.⁵⁹ Groenlo zelf was daarnaast ook veel bespaard gebleven op religieus gebied. Er was tijdens de overgave van de stad maar één bepaling opgenomen, die verhaalde over de katholieke geestelijkheid. In die bepaling werd gesteld dat geestelijken die wilden vertrekken dat vrij mochten doen. Er was in de overgave niks gezegd over geestelijken die in Groenlo wilden blijven wonen. Volgens N.J. Tops, had dit te maken met het jaargetijde waarin Groenlo veroverd werd. Het was al laat in het jaar en de overwinnaars wilden hoogstwaarschijnlijk snel verder voor het winter werd. Dat dit aannemelijk is blijkt uit de slagen die er na Groenlo nog zijn gevoerd. In datzelfde jaar werd Oldenzaal veroverd. In Oldenzaal werden bij de overgave soortgelijke bepalingen opgenomen als in Groenlo het geval was geweest. Dat dit geen toeval lijkt te zijn blijkt uit de bepalingen die bij het laatste plaatsje in de veldtocht, Lingen, zijn opgenomen na de overgave. Daar werd bepaald dat katholieke geestelijken de plaats moesten verlaten.⁶⁰

Dat de reformatie geen echte voet aan de grond kreeg in Groenlo bleek wel uit een inventaris uit 1604. Deze tekst laat zien dat de reformatie in Groenlo nog niet ver gevorderd was sinds de stad in 1597 door de Republiek veroverd was. Groenlo kende op dat moment twaalf vicarieën of stichtingen.⁶¹ Slechts twee hiervan waren overgegaan in protestantse handen.⁶² Er mag op basis van die cijfers wel gesteld worden dat hoewel het katholieke geloof niet openlijk mocht worden uitgeoefend, de inwoners wel erg vrij werden gelaten in hun geloofsopvattingen.

⁵⁸ Thielen, *Geschiedenis van de enclave*, 39-40.

⁵⁹ *Ibidem*, 92.

⁶⁰ Tops, *Groll*, 198.

⁶¹ *Ibidem*, 172-173.

⁶² *Ibidem*, 199.

Ook buiten de stad was er genoeg mogelijkheid om het katholieke geloof uit te oefenen. Omdat het gebied rond Groenlo tot Münster behoorde en niet tot de Republiek, kon het katholieke geloof daar nog vrij worden uitgeoefend. Dat de protestanten in Groenlo daar niet over te spreken waren, blijkt wel in 1598. In dat jaar stuurden de machthebbers te Groenlo een klacht over de voortzetting van de katholieke diensten in Lichtenvoorde. Deze klacht werd ingediend bij het Hof van Gelder. Deze klacht werd ingediend, omdat de kapel in Lichtenvoorde officieel bij de pastorie van Groenlo hoorde. In Groenlo waren ze dan ook van mening dat de kapel rechtmatig toeviel aan de kerk in Groenlo die op dat moment het protestantse geloof volgde. Het Hof stelde echter dat de stad zelf met een goed betoog moest komen en dat moest voorleggen aan het bisdom Münster. Het Hof vond dat zij daar geen uitspraken over kon doen, aangezien zij op dat moment van mening waren dat Lichtenvoorde bij Münster hoorde. Thielen stelt dat in Lichtenvoorde de uitoefening van het katholieke geloof of zoals hij enigszins minachtend stelt, wat daarvoor moest doorgaan, zijn doorgang kon vinden.⁶³ Met het katholieke geloof of wat daarvoor door moet gaan wordt bedoeld dat hoewel Lichtenvoorde officieel katholiek was, het op dat moment geen officiële geestelijke als hoofd van de kapel kende. De Lichtenvoordenaren hadden nadat de laatste vicaris was overleden zelf iemand aangesteld die bekend stond onder de naam Berndt. Berndt werd niet door het bisdom Münster erkend en was al eerder uit andere plaatsen binnen het bisdom weggestuurd. De aanklachten tegen hem waren onder meer dat hij deed aan duivelsbezweering en wijwaterhandel.⁶⁴ Toen Lichtenvoorde in 1616 in Staatse handen kwam, zal deze zelfde Berndt nog een beroep doen op de dominee te Zutphen om als predikant van de nieuwe protestantse kerk te Lichtenvoorde te mogen blijven.⁶⁵ Het is niet bekend of er meerdere personen waren als Berndt binnen Lichtenvoorde. Wel is door de beschrijving van Berndt te stellen dat hij iemand was waarvan het leek dat hij uit was op eigen gewin en met alle winden meewaaide.

Lichtenvoorde in Staatse handen, Groenlo niet

Vanaf 1616 komt met het innemen van de Heerlijkheid Borculo, Lichtenvoorde in Staatse handen en word Lichtenvoorde een hervormde gemeente. Zoals de inwoners van Groenlo tot 1606 al buiten de eigen stadsgrenzen hun geloof uit konden oefenen, gold datzelfde nu voor de inwoners van Lichtenvoorde en omstreken. Groenlo was sinds 1606 weer in Spaanse

⁶³ Thielen, *Geschiedenis van de enclave*, 92-93.

⁶⁴ *Ibidem*, 94.

⁶⁵ *Ibidem*, 95.

handen en bleef dat nog tot 1627. Daardoor was ook het katholieke geloof terug en werden er weer katholieke missen gehouden in de kerk te Groenlo. Hoewel de reformatie in Lichtenvoorde zorgde voor een aantal bekeringen van katholieken tot het protestantisme, bleef een groot deel van Lichtenvoorde zelf en bijna het complete platteland om Lichtenvoorde heen katholiek. Zij konden dan ook tot 1627 in Groenlo terecht om hun geloof uit te oefenen.⁶⁶

Er zijn veel overeenkomsten tussen de literatuur die pleit tegen een verzuiling als reden dat mensen katholiek bleven en de situatie in Groenlo en Lichtenvoorde tot 1627. De katholieke armenzorg bleef bestaan, de bevolking van Groenlo dat tijdens het Twaalfjarig Bestand onder Spaans gezag had gestaan, bleef ook daarna katholiek en er was geen duidelijke sprake van een verdeling op confessionele gronden binnen de stad Groenlo en het dorp Lichtenvoorde. Ook de omgangsoecumene van Frijhoff lijkt toepasbaar op de situatie in Groenlo. De situatie zoals die was werd, met uitsluiting van de kerk en de eredienst, zoveel mogelijk voortgezet en zelfs bevestigd in de bepalingen na de overgaven in 1597 en 1627. Hoewel de katholieken niet meer de vrijheden hadden die ze daarvoor wel hadden, werd het dagelijks leven zo min mogelijk veranderd. Niets wijst er op dat protestanten en katholieken zich bewust terugtrokken binnen de eigen gemeenschap. Hoewel er over Lichtenvoorde in deze periode minder gegevens zijn met betrekking tot de geloofsovertuiging van haar inwoners, is het na het bestuderen van de gegevens die er wel zijn, aannemelijk dat de inwoners van Lichtenvoorde in deze periode grotendeels katholiek zijn geweest en gebleven. Een eenduidig antwoord buiten de relatie met de kerk in Groenlo om is er voor de periode tot 1616 niet te geven. Na 1616 zijn er meer gegevens beschikbaar en is er in ieder geval tot 1627 geen sprake van een vorm van verzuuldheid. Ook is er een andere factor van invloed die niet in de theorie genoemd werd. Lichtenvoorde behoorde tot 1616 niet tot de Republiek wat een belangrijke factor was. Dit is misschien wel de voornaamste reden van het voortbestaan van het katholicisme in Lichtenvoorde. Het is interessant om te zien of die situatie na 1627 veranderd.

Geloofsuitoefening na 1627

Door de inname van Groenlo in 1627 door het Staatse leger komt er een einde aan de vrije uitoefening van het katholieke geloof in het gebied. De pastoor die in 1606 door Spinola was

⁶⁶ Ibidem, 96, 106.

aangesteld na de inname van de stad, vertrok na de verovering door Frederik Hendrik.⁶⁷ Het aantal katholieken binnen beide plaatsen was en bleef echter groot. Zo'n negentig procent van de bevolking in beide plaatsen was in 1627 katholiek en dat percentage lag op het platteland nog hoger. Dat een groot deel katholiek was gebleven had onder meer te maken met de contrareformatie, die al in de zestiende eeuw was gestart als de katholieke tegenreactie op de reformatie. De contrareformatie had in het katholieke Groenlo tussen 1606 en 1627 krachtig voet aan de grond gekregen.⁶⁸ Het succes van de contrareformatie in die periode in Groenlo is voornamelijk te wijten aan één man, de nieuw benoemde pastoor Cornelius Fabritius. Hij leidde een sober leven en hield zich veel bezig met het toezien op de moraal van andere geestelijken, de manier waarop het geloof werd beleid en het herstel van de kerk te Groenlo. Een voorbeeld van het toezien op de katholieke moraal was zijn geschil met de Franciscaanse pater Fredericus Alberti. Volgens Fabritius gedroeg deze pater zich onbehoorlijk ('dronken en allesbehalve vroom') en heeft hij meerdere malen aangedrongen op zijn vertrek.⁶⁹ Ook heeft hij geprobeerd de situatie in Lichtenvoorde onder Berndt aan te pakken en het gezag van de katholieke kerk in Lichtenvoorde te herstellen.⁷⁰ Fabritius was met deze houding en manier van werken overduidelijk beïnvloed door de contrareformatie.

Een andere reden waarom veel mensen katholiek waren gebleven en konden blijven zonder al te veel problemen, was dat de bepalingen die tegen de katholieken in het verdrag bij de overgave van Groenlo in 1627 opgetekend waren, vrij gunstig waren tegen katholieken. Er was hierdoor de mogelijkheid, al dan niet openlijk, om het katholieke geloof te blijven uitoefenen. Toch verdwijnen er, als de cijfers kloppen, in eerste instantie veel katholieken uit Groenlo. In verslagen uit 1635, 1638 en 1642 werden slechts 200 katholieken geteld in Groenlo. Dat er een gunstige verandering in Groenlo moet zijn geweest voor de katholieken laat een verslag uit 1656 zien. In dit verslag worden 700 katholieken geteld, wat betekende dat een deel van de vertrokkenen teruggekeerd moet zijn, aangezien dit een erg sterke stijging was. Hoeveel inwoners Groenlo op dat moment had is niet geheel met zekerheid te zeggen. Deze cijfers zijn afkomstig van tellingen die door katholieken zijn uitgevoerd en alleen het aantal katholieken binnen Groenlo heeft geteld.⁷¹ Van de twee vicarissen die in Groenlo bleven en eerder al genoemd zijn is onder meer bekend dat zij in het geheim in schuilkerken

⁶⁷ Vemer, *Kroniek van Groenlo*, 156.

⁶⁸ Ibidem, 107.

⁶⁹ Thielen, *Geschiedenis van de enclave*, 101.

⁷⁰ Ibidem, 105.

⁷¹ Ibidem, 108.

de mis opdroegen. Deze missen werden voornamelijk opgedragen in particuliere huizen. Hiermee voorzagen zij in de behoefte van de katholieken om de mis te volgen. Dit was het geval tot 1652, waarin de laatste vicaris overleed.⁷² De situatie, zoals die op dat moment in Groenlo bestond, heeft veel raakvlakken met het idee van de omgangsoecumene. Hoewel de protestantse Republiek de macht had en er wel sprake was van organisaties die op basis van geloof verdeeld waren, was er vooral sprake van een tolerantie tegenover de grote katholieke bevolking. Dat het overgrote deel van de bevolking in de stad katholiek was en bleef, kan natuurlijk ook een oorzaak zijn geweest voor deze houding. Eveneens zien we hier het argument dat De Mooij geeft terug. Groenlo was tijdens het Twaalfjarig Bestand in Spaanse handen geweest en de contrareformatie was daardoor doorgedrongen in de stad.

Er waren in die periode ook andere manieren voor katholieken om hun geloof uit te oefenen. Vanuit het bisdom Münster kwamen missionarissen de Republiek in. Zij deden dit verkleed. Zo gingen zij onder meer als marskramer of boer verkleed. Ook hoefden deze missionarissen niet te voldoen aan het scheren van de kruin, zodat zij minder opvielen. Op deze manier probeerden de missionarissen de katholieken in het gebied tegemoet te komen. Zij droegen de mis op in bijvoorbeeld boerderijen. Dat dit niet zonder gevaar was voor de missionarissen bleek wel uit de arrestaties die verricht zijn en de boetes die betaald moesten worden.⁷³ Er werd daarom gezocht naar een veiligere en makkelijkere manier voor katholieken om hun geloof uit te kunnen oefenen. Met de vestiging van een kerkje te Zwillbrock, een klein gehuchtje net over de grens, in 1651, werd aan deze behoefte voldaan. Het kerkje werd gevestigd door twee broeders die vanuit het klooster te Bocholt naar Zwillbrock waren gestuurd. Het eerste kerkje was een simpel gebouw en er pasten in eerste instantie 200 personen in. Dat bleek al snel te klein. In 1657 waren er al 1800 mensen aanwezig tijdens de paasmis en dit aantal groeide uit tot rond de 3000 in 1668.⁷⁴ Het kerkje is daarom tot in de achttiende eeuw meerdere keren uitgebreid, om zo te voldoen aan de vraag.⁷⁵ Niet alleen de nodige uitbreidingen aan de kerk lieten zien dat er vraag was naar het volgen van de katholieke mis, maar ook in het landschap lieten de katholieken hun sporen letterlijk na. Er ontstonden zogenoemde *kerkepaden*. Ook wegen met namen als de papendijk doen hier nog aan herinneren. Tegenwoordig zijn deze in delen van de Achterhoek en voornamelijk rond Lichtenvoorde en Groenlo als toeristische wandel- en fietspaden hersteld, maar

⁷² Ibidem, 108.

⁷³ Ibidem, 110.

⁷⁴ Ibidem, 112.

⁷⁵ Röring, *Het oude St. Calixtus-kerspel*, 83-84.

oorspronkelijk waren dit de paden waarover de katholieken liepen, wanneer zij naar de kerk toe en van de kerk weer naar huis liepen.⁷⁶ Ook is bekend dat veel katholieken achter het plaatsje Vragender het uitgestrekte veen ingingen om daar de zondagse kleren aan te trekken en vanuit daar richting de kerk te Zwillbrock te wandelen.⁷⁷

Op het platteland zelf werden er door ook missieactiviteiten uitgevoerd door Jezuïeten. Dat zij dit konden doen heeft alles te maken met dat zij in Harreveld, een klein dorpje ten zuidwesten van Lichtenvoorde, konden verblijven en schuilen. Dat dit mogelijk was kwam, omdat de heer van Harreveld, Reinier van Raesfelt (1600-1650), de katholieken goed gezind was doordat hij getrouwd was met de katholieke Margaretha van Leefdael (1620-1669).⁷⁸ Omdat Reinier zelf op kasteel Middachten verbleef, was Harreveld vrij om bewoond te worden, waardoor de Jezuïeten daar konden verblijven.⁷⁹ De oudste dochter van Reinier, Ursula Philipotta (1643-1721), door haar moeder katholiek opgevoed, erfde Harreveld en blijkt een belangrijke schakel te zijn geweest in de verdere aanwezigheid van katholieke geestelijken in Harreveld. In 1694 geeft zij toestemming aan één van de missionarissen van de Hollandse Zending om een aantal kamers te betrekken op het landgoed.⁸⁰ Op deze manier konden de katholieken binnen Harreveld vrijelijk hun werk uitoefenen. Omdat Harreveld zo dicht bij Lichtenvoorde lag, zijn veel katholieken uit Lichtenvoorde in die jaren naar Harreveld getrokken om de mis bij te wonen. Tot diep in de achttiende eeuw heeft deze situatie voortbestaan en is het samen met de grenskerk in Zwillbrock een belangrijke oorzaak voor het katholiek blijven van de lokale bevolking.⁸¹

In 1672 breekt eveneens een belangrijke periode aan. In het zogenoemde rampjaar werd Nederland door vier buitenlandse mogendheden aangevallen: Engeland, Frankrijk, Münster en Keulen. Vooral Münster heeft een belangrijke rol gespeeld in de Achterhoek. In 1665 had de bisschop van Münster, Christoph Bernard von Galen (1606-1678), al geprobeerd het gebied wat eerder de Heerlijkheid Borculo was geweest weer onder het gezag van Münster te krijgen. Dit deed hij onder meer door de aanspraken van Münster op dit gebied te hernieuwen. Deze eerste expeditie mislukte en daarom begon hij in 1672 aan een nieuwe poging. De bisschop heeft aan deze periode een bijnaam overgehouden die onder veel mensen

⁷⁶ Brus, *Lichtenvoorde, 1000 jaar*, 26-27.

⁷⁷ *Ibidem*, 27.

⁷⁸ Thielen, *Geschiedenis van de enclave*, 58.

⁷⁹ *Ibidem*, 58.

⁸⁰ *Ibidem*, 61.

⁸¹ *Ibidem*, 52-62.

in de Achterhoek nog steeds bekend is. Zijn bijnaam was Bommen Berend. Deze bijnaam had hij gekregen, doordat de bisschop veel gebruik maakte van de voor die tijd zeer moderne artillerie. Met deze artillerie liet hij zich zien voor Groenlo en deze stad werd dan ook al snel ingenomen. Ook Lichtenvoorde kwam snel onder zijn gezag. Met de inname van het gebied door een katholieke mogendheid, konden de vele katholieken weer vrij hun geloof uitoefenen. De kerken, die tot dat moment tot de hervormde kerk hadden behoord, werden omgetoverd tot katholieke kerken. Tevens werden er pastoors toegewezen aan zowel Groenlo als Lichtenvoorde. Lichtenvoorde werd hierdoor een eigen parochie en was het geen onderdeel meer van de parochie Groenlo.⁸² In 1674, nadat de vrede tussen de Republiek en Münster was getekend en het gebied weer in Staatse handen kwam, werden de veranderingen die de bisschop had gemaakt weer teruggedraaid.

Dat de vraag naar de uitoefening van de eigen religie binnen het gebied na deze periode bleef en zelfs sterker werd, bleek wel uit de aanstelling van Cornelis Duyck als pastoor te Groenlo in 1675.⁸³ Als gerespecteerd priester en met aanbevelingen van onder meer de gouverneur van Gelderland en Zutphen kwam hij naar Groenlo om daar de nieuwe pastoor te worden. Ook in de stad werd er niet moeilijk gedaan over zijn aanstellen. Drie weken na zijn aanstellen als pastoor van Groenlo zorgde het bisdom Münster voor problemen. Groenlo viel kerkelijk gezien nog altijd onder het bisdom en deze had geen goedkeuring gegeven of enige hand gehad in de aanstelling van Duyck als pastoor. Bisschop Von Galen vond ook dat de zorg voor de katholieken in Groenlo nog steeds toebehoorde aan de kerk in Zwillbrock. De pastoor moest na deze uitspraak vertrekken uit Groenlo.⁸⁴ Deze opmerkelijke gang van zaken zorgde ervoor dat er pas rond de eeuwwisseling weer sprake was van de aanstelling van een eigen pastoor binnen Groenlo. Deze benoeming was niet zozeer tot stand gekomen door de behoefte van de bevolking van Groenlo om een eigen pastoor te hebben, maar vooral door een jurisdictiegeschil over Groenlo. De Hollandse Zending had sinds 1681 twee missionarissen aangewezen die in het gebied van de parochie Groenlo de zielzorg mochten verlenen. Het bisdom Münster kwam hierop in actie. Het bisdom vond dat Groenlo tot zijn jurisdictie behoorde en wilde zich hierin ook laten gelden. Dit deed het bisdom door Herman Otto van Münster als pastoor van Groenlo aan te stellen.⁸⁵ Met deze aanstelling was de pastoor officieel weer terug en verdween deze ook niet meer uit Groenlo.

⁸² Ibidem, 113-114.

⁸³ Vemer, *Kroniek van Groenlo*, 157.

⁸⁴ Röring, *Het oude St. Calixtus-kerspel*, 89-91.

⁸⁵ Vemer, *Kroniek van Groenlo*, 157.

In Lichtenvoorde heeft het langer geduurd voor er weer sprake was van een katholieke geestelijke in het dorp. Er is in Lichtenvoorde tot 1750 nog sprake van het dopen van katholieken door predikanten. Het geld dat zij verkregen van het dopen, werd verdeeld in de eigen gemeente. Vanaf 1750 werd er door een uitspraak van de richter te Lichtenvoorde een einde gemaakt aan deze praktijk en vanaf dat moment mochten katholieke geestelijken in Lichtenvoorde weer mensen dopen. Het is wel duidelijk dat er minstens sinds 1731 weer een pastoor in Lichtenvoorde aanwezig moet zijn geweest. Vanaf dat moment is Gerardus Wierman pastoor. Of er daarvoor ook al een pastoor werkzaam was in Lichtenvoorde is niet geheel duidelijk.⁸⁶

Wat opvalt is dat de theorieën van de verschillende historici die tegen het idee van verzuiling in de zestiende en zeventiende eeuw zijn, ook na 1627 nog grotendeels overeenkomen met de situatie in Groenlo en Lichtenvoorde. Het meest duidelijk zijn de gelijkenissen tussen de theorieën over het Twaalfjarig Bestand, de contrareformatie en de grenskerken van De Mooij en de theorie van de tolerantie jegens katholieke leken van Kaplan en Broeyer. Ook de omgangsoecumene van Frijhoff is toepasbaar op de situatie in Groenlo en Lichtenvoorde. Wat hiermee ook duidelijk wordt is dat de theorie van verzuiling, zoals Groenveld deze uitlegt, niet toepasbaar is op de geloofsenclave Groenlo-Lichtenvoorde in zestiende en de zeventiende eeuw.

Conclusie

Zoals bij veel fenomenen is er ook over het hoe en waarom de mensen katholiek bleven in Lichtenvoorde en Groenlo geen makkelijk en eenzijdig antwoord te geven dat een compleet beeld geeft van de situatie. Het is daarom belangrijk alle facetten nog eens goed te bestuderen. Een belangrijke basis, die niet onderschat moet worden is toch wel het constante contact met het bisdom Münster. Zowel in wereldlijke zin, wat voornamelijk voor Lichtenvoorde gold, als in kerkelijke zin heeft het bisdom zich vaak bemoeid met de situatie net over de grens. Zij heeft een grote rol gespeeld in het behoudt van het grote aantal katholieken in de beide plaatsen. In de hele zestiende en een deel van de zeventiende eeuw bood het toebehoren van de Heerlijkheid Borculo aan Münster, katholieken de kans hun religie vrij uit te oefenen waar zij dat binnen de Republiek niet konden. Het is begrijpelijk dat dit niet terug te vinden is in de literatuur over de Republiek, maar het heeft vooral bij het voortbestaan van het katholicisme in Lichtenvoorde een grote rol gespeeld.

⁸⁶ Brus, *Lichtenvoorde, 1000 jaar*, 27-28.

Eveneens speelde het bisdom sinds 1627 weer een belangrijke rol, nadat Groenlo definitief werd veroverd door de Republiek en in het complete gebied het katholicisme verboden was. Door missionarissen te zenden en later ook grenskerken te bouwen, zorgde het bisdom er voor dat de katholieken in deze streek en met name in Groenlo en Lichtenvoorde katholiek konden blijven. De theorie van De Mooij over de mogelijkheid voor katholieken die dicht bij de grens wonen om aan de andere kant van de grens in kerken hun geloof te beoefenen is hier duidelijk van toepassing.

Dat het bisdom Münster een grote rol heeft gespeeld is wel duidelijk, maar dat wil niet zeggen dat zij de enigen waren die voorzagen in de kerkelijke zorg. Ook de missionarissen die woonachtig waren in Harreveld zijn voor een groot deel verantwoordelijk voor het behoud van de plattelandsbewoners voor het katholieke geloof rondom Lichtenvoorde. Hoewel Lichtenvoorde dicht bij de grens ligt, past de huisvesting van katholieke geestelijken door de adel binnen de theorie van De Mooij dat ook binnen de Republiek, alternatieven aanwezig waren om het katholieke geloof uit te oefenen.

Ook de combinatie van de relatief lange tijd dat de Spanjaarden in Groenlo de macht hebben gehad en de periodes waarin de Spanjaarden de macht verkregen enerzijds en milde regelingen tijdens de periodes onder Staats gezag anderzijds speelden een grote rol. Zoals beschreven, werd de eerste reformatorische mis in Groenlo in 1580 gehouden. Hiermee wilden de protestanten de reformatie in Groenlo op gang brengen. Dat deze reformatie uiteindelijk geen doorgang vond, komt doordat Groenlo in datzelfde jaar in handen van de Spanjaarden kwam. Dit heeft dat hele proces stil gelegd. Wanneer Groenlo van 1597 tot 1606 weer in Staatse handen komt, zorgt de milde regeling ten opzichte van de katholieken ervoor dat zij vrijwel ongestoord, al dan niet in de openheid, hun geloof min of meer konden blijven uitoefenen. Deze grote groep katholieken komt vervolgens vanaf 1606 weer onder Spaans katholiek gezag en worden in hun overtuigingen gesterkt door de contrareformatie die zijn intrede doet. Ook de katholieke Lichtenvoordenaren, die sinds 1616 in de eigen woonplaats niet meer terecht konden voor de uitoefening van hun geloof, wenden zich op dat moment tot Groenlo. Toen Groenlo in 1627 veroverd werd, zorgden opnieuw de milde bepalingen ten opzichte van de katholieke geestelijken ervoor, dat de katholieken erg vrij werden gelaten en dit heeft ertoe bijgedragen dat de inwoners katholiek konden blijven. Deze omstandigheden vinden hun weerklank in de omgangsoecumene van Frijhoff, de tolerantie jegens katholieke leken van Kaplan en het idee van de contrareformatie en het katholieke gezag tijdens het Twaalfjarig Bestand van De Mooij.

Dat het gebied in 1672 in handen van Münster komt, is voor de katholieken in het gebied kerkelijk gezien een uitkomst. Zij hoefden hierdoor niet meer de eigen woonplaats te verlaten en ver te reizen om hun geloof uit te oefenen. Of deze periode ook daadwerkelijk heeft bijgedragen aan het katholiek blijven van de bevolking is zeer de vraag. Er waren daarvoor ook al genoeg mogelijkheden geweest om het katholieke geloof uit te oefenen en deze periode lijkt er niet aan toe te hebben bijgedragen dat katholieken, katholiek bleven. Wel werd de vraag naar de uitoefening van het katholicisme in de eigen woonplaats bevorderd, zoals we in Groenlo zien met de aanstelling van Cornelis Duyck als pastoor.

Als deze casus vergeleken wordt met het standpunt of katholieken, katholiek bleven doordat er een vorm van verzuiling optrad, is het duidelijk dat dit in Groenlo en Lichtenvoorde niet het geval was. Het gewone leven met uitzondering van de openbare uitoefening van het geloof werden min of meer voortgezet. Er zijn geen tekens dat er op een bepaald moment sprake is geweest van een grote terugtrekking binnen de eigen groep. Wel moet hierbij de kanttekening gemaakt worden dat het grootste deel van de bevolking in Groenlo en Lichtenvoorde katholiek was en bleef en het daardoor niet nodig was voor de katholieken om zich in een eigen zuil terug te trekken. Ook de vele mogelijkheden die er nog waren tot het uitoefenen van het geloof buiten de kernen zelf heeft hier waarschijnlijk toe bijgedragen. Daarmee lijkt de situatie, zoals deze zich voordeed in de geloofsenclave Groenlo-Lichtenvoorde, te passen binnen de ideeën van de historici die tegen het idee van verzuiling zijn.

Literatuurlijst

Augustijn, C., en E. Honée, *vervreemding en verzoening. De relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland 1550-2000* (Nijmegen 1998).

Brus, H. e.a., *Lichtenvoorde, 1000 jaar* (Harreveld 1946).

Frijhoff, Willem, *Embodied belief. Ten essays on religious culture in Dutch history* (Hilversum 2002).

Frijhoff, Willem, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie', *Low Countries historical review*, nummer 98 (1983) 430-459.

Groenveld, S., *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuild?* (Hilversum 1995).

Groenveld, S., *Was de Nederlandse Republiek verzuild? Over segmentering van de samenleving binnen de Verenigde Nederlanden* (Leiden 1995).

Kaplan, Benjamin J., Bob Moore, Henk van Nierop en Judith Pollman, *Catholic communities in protestant states, Britain and the Netherlands c. 1570-1720* (Manchester 2009).

Kok, J.A. de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie: numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen 1964).

Koninck, Constant de, *Glossarium van Latijnse en Romeinse rechtstermen* (Antwerpen en Apeldoorn 1997).

Parker, Charles H., 'Paying for the privilege: The management of public order and religious pluralism in two early modern societies', *Journal of world history*, jaargang 17, nummer 3 (2006) 267-296.

Röring, W.G.A.J., *Het oude St. Calixtus-kerspel van Groenlo. Bijdragen tot de kerkelijke geschiedenis van Groenlo en omstreken* (Groenlo 1896).

Spaans, Jo, 'Katholieken en de vrede van Munster', *De zeventiende eeuw*, nummer 13 (1997) 253-260.

Seekles, J.J., *Inventaris van de archieven van de hervormde gemeente Lichtenvoorde 1625-1983* (Lichtenvoorde 1984).

Thielen, TH.A.M., *Geschiedenis van de enclave Groenlo-Lichtenvoorde* (Zutphen 1966).

Tops, N.J., *Groll in de zeventiende en achttiende eeuw* (Groenlo 1992).

Vemer, W.P., *Kroniek van Groenlo* (Groenlo 1968).

Geraadpleegde websites

DBNL en Huygens ING, 'Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek'

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=7&page=384&accessor=accessor_index&view=transcriptiePane&size=582 (geraadpleegd op 13-3-2016).

Van Dale, 'trefwoord: Enclave'

<http://surfdiensten2.vandale.nl.ru.idm.oclc.org/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 12-3-2016).

Van Dale, 'trefwoord: Vruchtgebruik'

<http://surfdiensten2.vandale.nl.ru.idm.oclc.org/zoeken/zoeken.do> (geraadpleegd op 12-3-2016).

Visscher, Quirijn 'Aalten en Lichtenvoorde zijn enclaves, geen 'naobers'', *Trouw*

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1116575/2010/08/04/Aalten-en-Lichtenvoorde-zijn-enclaves-geen-naobers.dhtml> (geraadpleegd op 3-1-2016).